

Ewelina Szpak

Uniwersytet Jagielloński

Mentalność ludności wiejskiej w PRL. Studium zmian¹

Przedmiotem badań podejmowanych przeze mnie w ramach projektu doktorskiego była mentalność ludności wiejskiej w okresie PRL². Odwołując się do definicji mentalności Patricka H. Huttona³ i określając ją jako sposób myślenia decydujący o kształcie wiejskiego życia codziennego, w toku prowadzonych przeze mnie studiów starałam się odpowiedzieć na pytanie jaka była oraz czy (i jak) zmieniała się mentalność mieszkańców wsi w okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej? Jakie były kierunki i tempo zmian, na ile generowała je przestrzeń geograficzna (tzw. ziemie odzyskane i ziemie „dawne”), a także na ile wiejski świat lat 1945–1989 wpisywał się w ramy peerelowskiej rzeczywistości i co w obrębie wiejskiego życia i schematów myślenia pozostawało niezmiennie?

Do podjęcia tak zarysowanego tematu skłoniła mnie z jednej strony inspiracja dokonującym się od kilkudziesięciu lat w humanistyce zachodniej tzw. „zwrotem kulturowym”, koncentrującym badaczy na tematach z zakresu historii społecznej, kulturowej, antropologii historycznej. Wieś i społeczne dzieje jej mieszkańców stanowiły niemal wyłącznie pole badań etnografów, etnologów, socjologów. Historycy zajmujący się dziejami powojennymi wsi zwykle bowiem ograniczali się do okresu polityki kolektywizacji, walki z religią, zamykając obszar swych badań na roku 1956⁴. To unikanie szerszego spojrzenia na wieś, ukazywania jej z perspektywy wartości, problemów i bolączek samych jej mieszkańców, niosło w moim przekonaniu złudzenie niezwykle powolnych lub wręcz niewystępujących na wsi przekształceń społecznych.

¹ Autoreferat rozprawy doktorskiej obronionej na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Jagiellońskiego 14 grudnia 2010 r. Promotor: prof. dr hab. Andrzej Chwalba, recenzenci: prof. dr hab. Krzysztof Zamorski, prof. dr hab. Dariusz Jarosz.

² Nazwa PRL – Polska Rzeczpospolita Ludowa formalnie obowiązywać zaczęła od Konstytucji 1952 r. Okres od 1944 do 1952 r. w historiografii polskiej określany bywa częściej mianem Polski Lubelskiej. Sztuczne rozdzielanie obu okresów, tylko i wyłączenie ze względu na wprowadzoną w 1952 r. nazwę uznałam w pracy za bezcelowe. Poza kwestiami formalnymi konstytucyjna nazwa nie zmieniała, z perspektywy wsi, niczego w mechanizmach ówczesnej rzeczywistości. Moje badania rozpoczynam więc od przełomu lat 1944/1945, kończę zaś wraz ze schyłkiem epoki PRL, więc w roku 1989.

³ P.H. Hutton, *The history of mentalities. The new map of cultural history*, “History and Theory”, vol. 20, 1981, s. 237–259.

⁴ Wyjątkiem w tym względzie są jedynie prace D. Jarosza oraz H. Słabka.

Baza źródłowa

Jak pokazują doświadczenia najwybitniejszych przedstawicieli historii mentalności⁵ jej badanie nakłada na historyka konieczność doboru możliwe najbardziej zróżnicowanego materiału źródłowego.

Pierwszorzędną rolę spełniały w moich badaniach źródła bezpośrednie, a więc te, których wytwórcami byli reprezentanci analizowanej przeze mnie grupy społecznej. Na materiały te składały się zarówno źródła narracyjne (pamiętniki, wspomnienia) jak również niezmiernie ciekawe materiały sądowe (stenogramy rozpraw i przesłuchań świadków). Bardzo istotne w tej grupie były również wywiady przeprowadzone przeze mnie z mieszkańcami wsi lubelskich i zachodniopomorskich. Ich dopełnieniem były zgromadzone w obecnym archiwum Instytutu Etnologii i Antropologii UJ materiały z etnograficznych badań terenowych przeprowadzanych w latach 1950–1990 przez studentów i pracowników ówczesnego Instytutu Etnografii.

Nieocenionym pod względem wartości źródłem były także dokumenty zgromadzone w Archiwach Państwowych w Krakowie, Płotach (oddział Archiwum Państwowego w Szczecinie), Lublinie oraz w Archiwum Akt Nowych w Warszawie.

Analizując sposób myślenia i postrzegania PRL-owskiej rzeczywistości wiejskiej sięgnęłam również po niesłusznie pomijane przez historyków materiały radiowe⁶. Całość bazy źródłowej uzupełniały cenne i wiele mówiące o sferze wyobrażeń i stereotypów źródła filmowe (filmy fabularne i dokumentalne oraz kroniki filmowe z lat 1945–1990) jak również literatura piękna.

Układ pracy

Praca podzielona została na siedem zasadniczych rozdziałów, uwzględniających główne sfery życia codziennego, tj. czas i przestrzeń, relacje z władzą, praca, rodzina, czas wolny, religijność. Poprzez osadzenie mieszkańców wsi w konkretnych obszarach życia codziennego, w pracy ukazałam przede wszystkim to, jak badana ludność wiejska odnajdywała się w każdej nich oraz jak były one przez nią postrzegane i jakim zmianom ulegały ich znaczenia.

⁵ Szerzej o tym piszę w E. Szpak, *Polish Historians on the Road to the History of Mentalities*, w: *History of Mentality. Theory and Methods in Historical Research of 19th and 20th century*, (w przygotowaniu do druku).

⁶ Korzystałam z Archoiwum Polskiego Radia w Warszawie i Lublinie.

Efekty badań

Rezultatem tak zaprojektowanych badań było wykazanie, iż w omawianym 44-leciu zmiany mentalności zachodziły w każdej z omawianych sfer życia codziennego, choć nie przebiegały one z taką samą intensywnością i dynamiką w każdym z omawianych regionów Polski.

Nierównoczesność zmian wielokrotnie nakładała się na wciąż wyraźną obecność regionalnych różnicowań kulturowych. Ogromną rolę odgrywał w niej dostrzegany w okresie powojennym, wzmagający się na wsi, proces indywidualizacji i prywatyzacji życia codziennego.

To przede wszystkim w sferze życia rodzinnego dostrzegane były mentalne przeobrażenia. Charakterystyczne dla wsi polskiej (oraz każdej małej społeczności) silne powiązanie sfery prywatnej z przestrzenią publiczną (lokalnej wspólnoty) sprawiło, iż przekształcenia te znacząco oddziaływały również na sferę sąsiedzkich i publicznych relacji międzyludzkich.

Do najważniejszych przemian obserwowanych na styku obu sfer należało m.in. zjawisko rosnącej indywidualizacji, które w parze ze zmniejszającą się rolą opinii i presji lokalnej grupy przejawiały się przede wszystkim w obszarze samodecydowania. Najprostszymi tego przykładami było opisywane w poszczególnych rozdziałach dysertacji:

- traktowanie przez młodsze pokolenie wiejskie pracy w kategoriach wyboru (i zawodu) a nie konieczności (losu) i stylu życia;
- rosnąca rola sympatii, uczuć i osobistych preferencji w doborze małżeńskim (zanika pojmowanie małżeństwa jako „transakcji gospodarczej” zawieranej w oparciu o umowę właścicieli-rodziców odpowiednio do statusu posiadania;
- odsetek rozwodów utrzymujący się na stałym, kilkuprocentowym poziomie – poprzez fakt występowania stanowiła wyraz kolejnej sfery autonomicznych decyzji;
- rodzenie się nowego znaczenia pojęcia „prywatności”, z którym bezpośrednio powiązane było zjawisko pojawianie się nowej kategorii czasu wolnego. W latach 60. i 70. powoli coraz bardziej kojarzony był on z „czasem dla siebie” (odpoczynkiem i realizowaniem własnych potrzeb – nauką, czytelnictwem książek, prasy, aktywnością fizyczną).

To właśnie potrzeby wiedzy, samorealizacji, „czasu dla siebie” lub „uregulowanego” godzinowo czasu pracy stanowiły dla pokolenia młodzieży dorastającej na przełomie lat 60. i 70. główne motywy ucieczki do miasta oraz poszukiwania pracy w obszarze przedsiębiorstw państwowych (także w PGR)

Konsekwencją tak zarysowanych przemian w życiu rodzinnym była zmieniająca się pozycja kobiety. Pociągało to oczywiście zmiany w relacjach małżeńskich (idea małżeństwa partnerskiego, równy podział obowiązków). Te z kolei przekładały się na cały system rodzinny – wielokrotnie mała rodzina stawiała się

niezależna od gospodarstwa (domowego) swych rodziców (dziadków) lub do takiej niezależności dążyła.

Przekształceniu ulegała również pozycja i znaczenie wiejskich rodziców-właścicieli oraz tym samym znaczenie i stosunek do człowieka starego. Przed II wojną w związku z ograniczoną możliwością wychodźstwa do miasta o losie nowej rodziny decydowały przede wszystkim zapisane (bądź nie) działy gospodarstwa oraz wnoszone przez żonę wiano. Po wojnie natomiast możliwość pozarolniczego zatrudnienia w przemyśle lub przejścia do oferujących mieszkanie PGR-ów (i rolnictwa uspołecznionego) stwarzała większe pole manewru dla nieawansujących poprzez naukę lub niedziedziczących rodzinnego gospodarstwa mieszkańców wsi.

Powiązane z dwuzawodowością, pegeeryzacją i migracją młodzieży do miasta szczególnie widoczne w latach 70. wyludnianie się i starzenie wsi świadczyło wyraźnie o spadającej wartości ziemi i pracy rolniczej. Zjawisko deprecjacji ziemi, powiązane pośrednio z mechanizacją produkcji oraz lansowanymi wzorcami życia miejskiego – od lat 60. wpływało również na zmianę stosunku do rodziców-gospodarzy. Szeroko opisywane w prasie PRL-owskiej przykłady konfliktów rodzinnych (między ojcem i synem) o sposób gospodarowania czy też opisy patologicznego traktowania ludzi starych, po przepisaniu przez nich aktu własności na potomków, nie stanowiły jednak w swej istocie sytuacji nowej na wsi. Zjawiska takie dostrzegane były bowiem również i w epokach wcześniejszych.

Tym co ulegało jednak zasadniczej zmianie był charakter i zasady relacji międzypokoleniowej w rodzinie wiejskiej. Bardzo wyraźne było bowiem zjawisko demokratyzacji relacji rodzice-dzieci, wyrażające się w zmieniających się gestach (np. zanik całowania rodziców w rękę) i bardziej emocjonalnym oraz swobodnym języku komunikacji (np. zwrot przez Ty, a nie „Wy”).

Przemiany mentalne widoczne były również w sferze stosunku do ciała, higieny. Obserwowane w tym obszarze przekształcenia wiązały się m.in. z poszerzającą się, za sprawą powszechnego szkolnictwa, mediów i rosnącej mobilności, wiedzą o świecie. Istotną rolę odgrywały również przemiany cywilizacyjne, których natężenie – w postaci elektryfikacji, kanalizacji, budowy dróg, nowego budownictwa mieszkaniowego, objęcia państwową opieką zdrowotną przypadały na lata 60. i 70. Ich efektem był nowy stosunek do ciała, chorób, zjawisko detabiuizacji w sferze ciała, higieny i seksualności.

Poprawiający się stan wiedzy dający podstawy do wytłumaczalności zjawisk związanych z ciałem zmieniał też sposób postrzegania świata zewnętrznego:

- rozumienie i większa przewidywalność przyrodniczych zjawisk zmniejszała lęk i wzmacniała poczucie kontroli i wpływu nad przyrodą. Powodowało to zanikanie tradycyjnych/ludowych i magicznych sposobów interpretowania zjawisk i zdarzeń. Zmieniające się pod wpływem wiedzy

wyobrażenia wywierały również pośredni wpływ na wiejski stosunek do sfery sacrum, a w konsekwencji również charakter wiejskiej religijności, „oczyszczającej się” w ten sposób z szeregu na poły magicznych wierzeń i obrzędów (widocznych np. w sposobie świętowania Wielkiego Tygodnia, Trzech Króli, itp.);

- korzystanie ze zdobyczy cywilizacyjnych (prąd, maszyny, motory, samochody) powodując nową jakość życia i pracy wpływało również na zanikanie myślenia w kategoriach antropomorfizacji – nadawanie przedmiotom, zjawiskom cech ludzkich i ludzkich motywów działania. Przykłady tego pokazałam choćby w opisie wiejskiego stosunku do czasu i przestrzeni znaczenia przypisywanego niegdyś obszarom „granicznym”.

Sama religijność również ulegała nieznacznym przemianom – pozostawało to na ogół w silnym związku ze zmieniającą się sytuacją Kościoła i rosnącymi oczekiwaniami oraz wiedzą mieszkańców. Nie oznaczało to jednak ulegania zabiegom laicyzacyjnym wspieranym przez politykę państwa i jego stosunek do Kościoła katolickiego.

Represje władz wobec Kościoła, generowały na ogół reakcję wspierania inicjatyw kościelnych na wsi. Ich wyrazem były „walki” społeczności wiejskich o budowę nowych lub renowację starych obiektów sakralnych i nauczanie religii w szkołach. Kościół i religia katolicka w dalszym ciągu pomimo obserwowanych przemian w sferach życia codziennego pozostawał ważnym wyznacznikiem tożsamości. Jedyna zmiana w tej sferze powiązana była z tzw. kościelnością, czyli obowiązkowością wypełnienia podstawowych praktyk religijnych.

Zmiany dostrzegane były również w sferze życia publicznego. Ogromny wpływ wywierały na nie ówczesne przeobrażenia polityczne i gospodarcze, a także nowe i dostrzegane również w środowisku pozawiejskim zasady funkcjonowania w społeczeństwie.

Forsowna kolektywizacja pierwszej połowy lat 50., narzucone przez państwo podatki i zobowiązania, utrudnienia w obrocie ziemią oraz faworyzowanie gospodarstw państwowych i uspołecznionych szybko generowało konieczność wypracowania nowych metod i strategii funkcjonowania w PRL-owskiej rzeczywistości społecznej. Taką funkcję spełniały uznawane przejawy patologii życia społecznego – tzw. układy, donosy, koniunkturalne traktowanie członkostwa w partii i wykorzystywanie stanowisk urzędniczych do załatwienia indywidualnych interesów

Negatywne doświadczenia aktywnych wiejskich działaczy zrzeszonych w latach 50. w ramach Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego i niepowodzenie ich prób niezależnienia ZSL od PZPR sprawiły, iż w zasadzie do końca lat 70. wśród społeczności dominowało poczucie braku wpływu i bezradności wobec polityki państwa. Zmianę takiego nastawienia przyniósł dopiero przełom lat 70 i 80 – gdy pod wpływem realnego zagrożenia powtórną (choć mniej agresywną)

kolektywizacją (pegeeryzacja, ustawy o przejmowaniu gospodarstw) również na wsi pojawiły się bardziej radykalne postawy względem państwa. Ich efektem było m.in. powołanie Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego Solidarność Rolników Indywidualnych⁷.

Podsumowanie

Omówione kierunki przemian mentalnych stanowiły niejako rodzaj obserwowanych tendencji, których skala i natężenie uzależniona była od charakteru danej społeczności wiejskiej i lokalizacji konkretnej wsi. Czynnikiem przyspieszającymi przeobrażenia były:

- obszar uprzemysłowiony, bliskość większego centrum przemysłowego, fabryk;
- obecność liderów;
- ziemie zachodnie – stykanie się wielu kultur, zwyczajów choć generowało konflikty przyspieszało wielokrotnie kierunki mentalnych przeobrażeń;
- indywidualne doświadczenia.

⁷ Jak pokazują jednak badania socjologów poparcie lub aprobaty dla robotniczych strajków z sierpnia 1980 r. nie oznaczało jednocześnie aprobaty dla wydarzeń roku kolejnego (stan wojenny). Przedłużający się okres strajków i społecznego wrzenia w odczuciu zwłaszcza starszego pokolenia chłopów wpływało destrukcyjnie na sytuację w państwie, destabilizując tak ważny w wiejskim postrzeganiu świata przewidywalny porządek.